

Artykuły

Rocznik Teologiczny
LXV – z. 2/2023
s. 151-185
DOI: 10.36124/rt.2023.08

WITOLD TYBOROWSKI¹

[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0001-7370-543X](https://orcid.org/0000-0001-7370-543X)

Król jako pasterz w tekstach królewskich okresu starobabilońskiego (XX–XVII w. przed Chr.)²

The King as Shepherd in the Old Babylonian Royal Inscriptions (20th – 17th cent. BC)

Słowa kluczowe: Babilon, okres starobabiloński, ideologia królewska

Key words: Babylon, Old Babylonian Period, Royal Ideology

Streszczenie

Mimo postępu nauki, zwłaszcza w kręgach nie-specjalistów, utrzymuje się tendencja do interpretowania różnych zjawisk z kręgu kultur starożytnego Bliskiego Wschodu przez pryzmat tradycji opartej na Biblii. Jednym z nich jest symbol króla-pasterza ukazywany jako troskliwy opiekun i przewodnik swego ludu. Tak właśnie są ukazywane i interpretowane najważniejsze postaci z dziejów i tradycji starożytnego Izraela od Abrahama do Jezusa, który należy już do nowej, chrześcijańskiej tradycji. Także w Mezopotamii liczni przywódcy, tj. królowie określani są jako pasterze. Co istotne, to oni sami nazywają tak siebie samych w swych dość licznych inskrypcjach. Jest to szczególnie widoczne w okresie starobabilońskim, z którego pochodzi 75 takich odniesień. Występuje tam w 30 rozbudowanych tytułach nawiązujących do symbolu króla-pasterza. Z pozoru stanowią one klarowną paralelę do zjawiska, które spotykamy w Biblii. Jednakże analiza tych tytułów w tekstach królewskich tego okresu pokazuje, że król nie jest tam ukazywany jako troskliwy opiekun swojego ludu, lecz sługa bóstw, zasadniczo

¹ Dr hab. Witold Tyborowski, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

² Publikacja powstała przy współfinansowaniu z projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki nr 2018/29/B/HS3/01690.

skupiony na zaspokajaniu ich potrzeb. Wątek opiekuńczości króla-pasterza wobec poddanych jest w tym okresie zdecydowanie drugorzędny i to nie on definiuje podstawowe znaczenie tego symbolu. Król-pasterz jest wówczas bardziej hodowcą zwierząt ofiarnych niż ich opiekunem. Wniosek ten potwierdza ikonografia, jaką znajdujemy na starobabilońskich pieczęciach cylindrycznych. Tak więc, w tym przypadku istnieje wyraźna różnica w tym, jak należy rozumieć ten symbol w tradycji biblijnej i mezopotamskiej.

Abstract

There is a tendency to interpret various phenomena of the Ancient Near Eastern cultures in their parallelism with traditions based on the Bible, continually known in Europe since ancient times. One of these important traditions is the symbol of the king as shepherd who is usually interpreted as a caring guardian and leader of his people. The most important figures in ancient Israelite tradition are pictured as such from Abraham through Moses and David to Jesus, who started, and thus belongs to a new, Christian tradition. Also in Mesopotamia, many leaders, i.e. kings are alluded to as shepherds. Crucially, they are named this way in their own numerous inscriptions. This is especially relevant for the Old Babylonian Period, to which more than 60 such mentions are dated, and there are almost 30 titles of shepherd-king which can be found there. The titles are extended expressions which allude the shepherdship of the king. Seemingly, they are a clear parallel with the Biblical phenomenon. However, an analysis of these titles shows that the king in early Mesopotamian tradition is not meant as a caring guardian of his people, but the servant of the gods, concerned with satisfying their needs. The aspect of caring for the people is clearly secondary in these texts, and it is not the one which determines the basic understanding of the ideology of the king. The shepherd-king is thus rather a cattle breeder for cultic purposes and not the guardian of the people. This clear conclusion is supported by the iconography of the Old Babylonian seals. Hence, there is an important difference between the Biblical and Mesopotamian traditions in understanding the symbol which must be noted.

1. Tytułem wstępu

Zjawiska należące do kultur starożytnego Bliskiego Wschodu są niezadko interpretowane przez pryzmat ich podobieństwa do bliskiego im

dziedzictwa starożytnego Izraela. To ostatnie poznajemy przede wszystkim za pośrednictwem Biblii, która do odczytania pism i języków starożytnego Orientu w XIX w. była najważniejszym źródłem do najdawniejszych dziejów tej części świata. Sama Biblia jest bogatym zbiorem podań i tekstów pochodzących z długiego okresu dziejów Palestyny od X do II w. przed Chr. Bez wątpienia z powodu bliskości geograficznej i kulturowej oraz związków politycznych wiele tradycji Tanachu wykazuje podobieństwa do tego, co znajdujemy w źródłach pochodzących z kultur ościennych, Egiptu, Syrii, Mezopotamii, Anatolii, a nawet Iranu. Oprócz tego, ponieważ ziemie Izraela okresowo należały do imperiów zachodnio-azjatyckich, Asyrii i Babilonii oraz Egiptu i Persji, kultura i tradycje tych państw wywarły bezpośredni wpływ na Palestynę, czego rozliczne świadectwa ciągle odkrywają archeolodzy, filolodzy i inni badacze³. Wczesnym świadectwem tego są choćby palestyńskie listy z Tell el-Amarna i inne gliniane tabliczki z tekstami zapisanymi pismem klinowym w języku akadyjskim, znajduwane w Palestynie (por. np. Van Wyk 2019).

Wbrew pozorom nie oznacza to jednak, że w kulturach starożytnego Orientu znajdujemy klucz do zrozumienia Biblii ani też, że Biblia jest dostatecznym narzędziem do rozumienia kultur Mezopotamii, Egiptu czy Iranu. Warto o tym pamiętać, bo kod kulturowy Biblii, znanej w zachodnim kręgu cywilizacyjnym nieprzerwanie od starożytności, w sposób automatyczny narzuca się badaczom i popularyzatorom wiedzy o Oriencie. Nie jest jednak tak, że ważne tradycje znane z Biblii mają takie samo znaczenie w krainach ościennych i na odwrót. Jak bardzo pogląd ten może być mylący, pokazuje niniejszy artykuł w odniesieniu do popularnego w Biblii i Oriencie symbolu króla-pasterza⁴.

³ Literatura na temat pokrewieństwa Biblii i kultur Bliskiego Wschodu jest bardzo obszerna, por. np. Larsen 1995, 95-106, czy Roberts 2019 oraz w języku polskim Lemaire 2001.

⁴ Przedmiotem analizy w niniejszej pracy są zasadniczo teksty królewskie wydane przez D. Frayne'a w Toronto w 1990 r. w transliteracji i tłumaczeniu w tomie IV serii

Pasterstwo w górzysto-stepowym krajobrazie Palestyny i krain otaczających ją było od zawsze zjawiskiem dobrze znanym i zasadniczo pozytywnie kojarzonym⁵. Z tego względu nie dziwi pojawienie się go w symbolice tak starszej (judaizm), jak i nowszej tradycji religijnej (chrześcijaństwo) wywodzącej się z tego kręgu. Najważniejsze postaci Biblii i wczesnych podań hebrajskich, Abraham, Mojżesz, Dawid przedstawiane są jako pasterze bądź przynajmniej właściciele stad zwierząt wypasanych na stepach (Abraham). Wreszcie, autorzy biblijni pasterzem nazywają nawet Boga Izraela, któremu w usta wkładają pasterskie słowa i troski⁶. Za pośrednictwem Jezusa, który w ewangeliach niejednokrotnie wspomina o pasterstwie, a siebie nazywa ‘pasterzem’ lub ‘dobrym pasterzem’, motyw pasterza, troskliwego opiekuna pojawia się w kulturze europejskiej, gdzie jest on kolejnym ważnym motywem bliskowschodnim. Wszystko to potwierdza jednak, jak ważne było zajęcie i funkcja pasterza w tradycji orientalnej i żydowskiej (Selz 2001, 8-9).

W piśmiennictwie Mezopotamii pozytywny obraz pasterza [sipa, *rē’ûm*] pojawia się praktycznie przez całe jej dzieje. Z obszaru tego posiadamy bardzo liczne inskrypcje, w których sami królowie określają siebie w ten sposób. Trudno się dziwić, że w studiach nad nimi automatycznie narzuca się skojarzenie z biblijnym obrazem pasterza – troskliwego opiekuna i przywódcy (Postgate 1995, 400; Pecha 2018, 223), co jednak ostatecznie okazuje się nietrafione.

„The Royal Inscriptions of Mesopotamia, The Old Babylonian Period” (Frayne 1990).

⁵ Piszząc o tych sprawach, należy rozróżnić dwa zjawiska: pasterstwo jako element towarzyszący hodowli bydła i koczownictwo, którego elementem było także pasterstwo. W kulturach Bliskiego Wschodu w starożytności raczej źle odnoszono się do koczowników, lecz pasterstwo jako część systemu gospodarczego społeczności osiadłych było bardzo popularne i pozytywnie kojarzone.

⁶ Wskazuje na to wiele fragmentów, wśród których być może najbardziej popularnym jest Psalm 23.

Wczesne poświadczenia tytułatury królewskiej ukazującej monarchę jako pasterza w Mezopotamii, bardzo znacząco wyprzedzają Biblię, bo pochodzą z początku 2 poł. III tys. przed Chrystusem⁷. Do końca tego tysiąclecia są one jednak stosunkowo nieliczne i dość enigmatyczne⁸. W ówczesnych tekstach władca jest najczęściej nazywany po prostu pasterzem [sipa], bez jakiegokolwiek bliższej charakterystyki. Dopiero pod koniec tego okresu stają się one bardziej rozbudowane, np. ‘Wybrany pasterz’⁹, ‘Pasterz Kraju i Czterech Stron Świata’¹⁰, ‘Zdolny Pasterz’¹¹, ‘Pasterz przewodnik’¹².

Te i inne, nowe tytuły pojawiają się najpierw w tekstach Gudei z Lagasz (XXII w. przed Chr.)¹³, a po nim niektórych władców III dynastii z Ur (XXII–XXI w. przed Chr.), zwłaszcza Ur-Nammy, Šulgiego i Šu-Sina¹⁴. Za pewien przełom można uznać panowanie tego ostatniego władcy, który kilka razy tytułuje się na przemian ‘Pasterzem Kraju’ (3 teksty – E3/2.1.4.9:11; E3/2.1.4.17:16; E3/2.1.4.2016:12’), ‘Pasterzem Kraju i Czterech Stron Świata’ (łącznie 4 teksty – E3/2.1.4.3:25-26; E3/2.1.4.12:7-8; E3/2.1.4.21:10-11). W sumie w tekstach królewskich, historiograficznych (Sumeryjska Lista Królów), religijnych i literackich monarchowie i bogowie,

⁷ Spotykamy je już w tekstach Urukaginy i Lugalzagessi (Selz 2001, 15).

⁸ Większą reprezentację poświadczeń, w których królów określa się jako pasterzy, spotykamy w utworach literackich pochodzących z przełomu III i II tys. Przed Chr., por. Black et al. 2004, 51-62; Pittman 2013, 335.

⁹ Giša-kidu (E1.12.6.2:6-7) sipa ki-ág-gá ^dšara [dosł. ‘ukochany pasterz boga Szary’]. Zob. Anagnostou-Laotides 2017, 30 oraz Urukagina (Selz 2001, 15).

¹⁰ Šu-Sin (E3/2.1.4.3:12-13) sipa-kalam-ma ù an-ub-da-limmu-ba-šè.

¹¹ Atal-šen (E3/2.7.2:5) *re-um ep-šum*.

¹² Np. sipa sag GU₄.gál, ‘Pasterz-przewodnik’ w inskrypcji Lugalzagessi, króla Umy i Uruk z XXIV w. przed Chr. (Kuhrt 1995, 27).

¹³ Np. napis na posągu D, kol. I, E3/1.1.7:11-12 sipa šà-ge-pà-da-^dnin-gír-su-ka-ke₄, ‘The shepherd chosen in Ningirsu’s heart’ (Edzard 1997, 41). Także ‘posłuszny pasterz’ [sipa gú-tuku ^dnin-gír-su-ki] (Selz 2001, 15).

¹⁴ Ur-Namma (E3/2.1.1), Šulgi (E3/2.1.2), ale także Šu-Sin jako ‘pasterz Kraju’ [sipa kalam-ma], np. E3/2.1.4.3 (Selz 2001, 14).

w tym także deifikowani władcy (Dumuzi, Gilgameš, Ur-Namma) Mezopotamii południowej III tys. przed Chr., określane są jako pasterze zaledwie kilkanaście razy. Jest to liczba niewielka, biorąc pod uwagę ramy geograficzne i czasowe tego okresu. Co ciekawe, części z tych tytułów nie spotykamy w II tys. przed Chr., co sugeruje, że późniejszy rozwój ideologii władzy królewskiej nie w całości wypływał z tradycji okresu wcześniejszego.

2. Starobabilońskie teksty królewskie¹⁵

Liczba poświadczeń tytułu króla-pasterza zwiększa się radykalnie w okresie starobabilońskim, kiedy używa go prawie połowa wszystkich monarchów, którzy pozostawili po sobie jakiegokolwiek inskrypcje¹⁶. Do tego tytuł ten prawie zawsze występuje w formie rozbudowanej i pojawia się w bardzo wielu wariantach, bo znamy prawie 30 tytułów królewskich, odwołujących się do tego symbolu. Tytuły te występują w prawie 70 inskrypcjach, z których większość znana jest w wielu kopiach¹⁷. Pokazuje to wyraźnie, że rola tytułu króla ukazującego go jako pasterza w ideologii władzy na początku II tys. przed Chr. nabrała całkiem nowego znaczenia. Warto dodać, że wśród tych rozbudowanych tytułów, które zawierają epitet ‘pasterz’ [sipa = rē’um], są takie, które występują nawet po 5 lub więcej razy, choć wiele z nich poświadczona jest tylko raz¹⁸. Pozwala to podjąć próbę wyjaśnienia, jak należy rozumieć ten tytuł:

¹⁵ W artykule zastosowano oznaczenia tekstów królewskich okresu starobabilońskiego według wydania ich przez D. Frayne’a „The Old Babylonian Period (2003-1595 BC)”, tj. w IV tomie serii „The Royal Inscriptions of Mesopotamia” (Frayne, 1990). Obszerną recenzję tego zbioru znajdzie Czytelnik w: Charpin 2006, 131-160.

¹⁶ W pracy podano daty według tzw. chronologii średniej, według której upadek III dynastii z Ur nastąpił w roku 2004 przed Chr., Hammurabi panował w latach 1792-1750 przed Chr., a najazd Mursilisa I na Babilon i upadek dynastii starobabilońskiej miały miejsce w roku 1595 przed Chr. Por. Mierooop 2007, 303-306.

¹⁷ Odciskane jak stemplem na ceglach napisy królewskie pojawiają się niekiedy w bardzo wielu egzemplarzach. Będą one tutaj nazywane kopiami, a terminów ‘inskrpcja’ i ‘tekst’ używać się będzie do odrębnych redakcji, posiadających indywidualną treść.

¹⁸ W tym zaskakująco tytuły o bardzo prostej wymowie sipa-zi ki-ág-ga-ni-ir [‘Jego

na sposób biblijny, tj. jako oznaczający dobrego, troskliwego opiekuna, przewodnika, czy też oznaczał on wtedy coś innego.

Zachowane teksty królewskie z okresu starobabilońskiego, w których spotykamy tytuł ukazujący króla jako pasterza, to najczęściej niezbyt obszerne, do 20-30 linijek, napisy kommemoratywne, upamiętniające fundacje lub, rzadziej, polityczne osiągnięcia władców. Były one z reguły odciskane stemplem na świeżych ceglach (tzw. 'brick incriptions') bądź umieszczane na tzw. glinianych gwoździach ['clay cones'] lub naczyniach, figurkach wotywnych czy innych przedmiotach z reguły o przeznaczeniu związanym z kultem. Wbrew obiegowym poglądom, napisy te nie były aż tak bardzo standardowe, choć były one powielane i wiele z nich zachowało się w dużej liczbie egzemplarzy¹⁹. Warto bowiem pamiętać, że dla każdej budowli czy innej fundacji redagowano odrębny napis, zawierający swoją wymowę religijną i ideologiczną, choć z pozoru teksty te są do siebie bardzo podobne. Skrótem takich inskrypcji zdają się być najkrótsze teksty zawierające samą autoprezentację władcy, bez wskazania na określoną fundację czy inne dokonania. Teksty takie zawierają najważniejsze elementy oficjalnej ideologii władcy, podkreślając jego związek z głównym miastem, sanktuarium lub bóstwem (Edzard 1980-1983, 59-65).

Najmniejszą grupę ówczesnych tekstów królewskich stanowią dłuższe napisy na stelach, posągach, obeliskach lub tzw. przyzmach, tj. regularnych wielościanach, które eksponowano publicznie lub ukrywano w fundamentach lub ścianach wznoszonych czy remontowanych budowli. One również były redagowane i spisywane dla upamiętnienia różnorodnych dokonań królewskich. Inskrypcje takie były znacznie bardziej

ukochany prawy pasterz'] z inskrypcji Iddin-Dagana E4.1.3., czy sipa *niši* ['pasterz ludu'] z prologu Praw Hammurabiego.

¹⁹ Największa liczba zachowanych kopii tego typu tekstów, to tzw. gwoździe Gudei z Lagasz z XXII w. przed Chr. oraz Sin-kašida z Uruk z początku XIX w. przed Chr., a wg Postgate'a (Postgate 1995, 397) są one podstawowym źródłem do poznania ideologii królewskiej w Mezopotamii.

rozbudowane, bo zawierały obszerniejszy opis działań władcy. Co ciekawe, były one nierzadko redagowane w dwóch językach, sumeryjskim i akadyjskim, co miało wskazywać na dwie tradycje piśmiennicze i kulturowe, na których bazowała ówczesna władza. Warto jednak podkreślić, że pismo, język i styl wszystkich trzech typów inskrypcji są zasadniczo takie same i jako źródło do badań nad ideologią królewską można je traktować na równi (Renger 1980-1983, 67-69).

W omawianych tekstach regularnie występuje autoprezentacja władcy, która najczęściej występuje na początku inskrypcji, choć można ją znaleźć także w środku tekstu (Edzard 1980-1983, 60-62). W części tej podawano 'oficjalną' królewską tytułaturę, w skład której wchodziło wskazanie na funkcje władcy jako sługi najważniejszych bóstw w państwie oraz jego mandat do rządzenia krajem i poddanymi (Postgate 1995, 395-399). To tam, obok innych, spotykamy także królewski tytuł pasterza [sipa] w różnych jego rozbudowanych lub prostych wariantach (Postgate 1995, 395-399). Co istotne, tytuł ten najczęściej, bo aż w 39 przypadkach, występuje na samym początku tytułatury królewskiej, przed innymi epitetami, nawet takimi jak 'Król (państwa) X', np. Ur/Isin/Larsy, 'Król Sumeru i Akadu', 'król czterech stron świata' i inne²⁰. Fakt ten niewątpliwie wskazuje na znaczenie tego elementu ideologii królewskiej, który bezdyskusyjnie należał do najważniejszych w tym okresie.

Przykładem typowej 'brick inscription' z tego okresu, poświadczonej w wielu kopiach znajdujących w Isin, Ur i Uruk, a obecnie przechowywanych w najważniejszych muzeach świata, jest tekst Lipit-Eštar (E4.1.5.1), znanego króla-prawodawcy i reformatora z Isin z XX w. przed Chr.:

^{1d}Li-pí-it-Eš₄-tár

²sipa-sun₅-na-

¹Lipit-Eštar,

²*pokorny pasterz*²¹

²⁰ Częstym tytułem, ważnym w ideologii władców Mezopotamii, także wyprzedzonym przez tytuł króla-pasterza, był np. lugal/ (ew.) nita-kala-ga ['król/ wojownik potężny'], np. Sin-iddinam E4.2.9.1; Rim-Sin I E4.2.14.10; Hammurabi E4.3.6.14.

²¹ 'Pious shepherd' (Roth 1995, 25).

³ Nibru ^{ki}	³ Nippur,
⁴ engar-zi-	⁴ prawy rolnik
⁵ uri ^{ki} -ma	⁵ Ur
⁶ mùš nu-túm-mu-	⁶ nieustanny dostawca
⁷ eridu ^{ki} -ga	⁷ Eridu,
⁸ en me-te-	⁸ (kapłan) en odpowiedni
⁹ unu ^{ki} -ga	⁹ dla Uruk,
¹⁰ lugal-i-si-in ^{ki} -na	¹⁰ król Isin,
¹¹ lugal-ki-en-gi-ki-uri	¹¹ król Sumeru i Akadu,
¹² ša-ge DU-a-	¹² ulubieniec
¹³ dinanna	¹³ Inanny,
¹⁴ lugal ni-si-sá	¹⁴ król, który sprawiedliwość
¹⁵ ki-en-gi ki-uri-a	¹⁵ w Sumerze i Akadzie
¹⁶ i-ni-in-gar-ra	¹⁶ ustanowił.

Jak widać, w tym tekście władca został określony jako ‘pokorny pasterz Nippur’, co wiąże go z tym ośrodkiem i jego najważniejszą świątynią.

Rzadziej, jak np. w E4.1.3.2, dość nietypowej inskrypcji Iddin-Dagana z Isin, która jest jednocześnie najwcześniejszym tekstem starobabilońskim zawierającym tytuł króla, opisującego go jako pasterza, nie występuje on w ‘oficjalnej’ tytulaturze monarchy, lecz w części poprzedzającej ją, mówiącej o tym, że król jest adresatem łaskawości bóstwa, w tym przypadku Nannara (Sina).

¹ d ^r [I]- ^r din ^r - ^d da-gan	¹ Iddin-Daganowi,
² geštu-sum-ma- ^d en-ki-ka-ra	² który otrzymał mądrość od Enkiego,
³ mas-sú inim-pà-dè	³ przywódcy, który odnajduje właściwe słowa,
⁴ ni-nam gal-zu-ra	⁴ temu, który posiada wiedzę o wszystkim
⁵ sipa-zi ki-ág-gá-ni-ir	⁵ swemu ukochanemu prawemu pasterzowi,
⁶ šu-né im-ma-an-sum	⁶ przekazał (Nannar).
⁷ d ⁱ -din- ^d da-gan	⁷ (Dlatego) Iddin-Dagan,
⁸ lugal-kala-ga lugal-úri ^{ki} -ma	⁸ król potężny, król Ur,
⁹ lugal-ki-en-gi-ki-uri	⁹ król Sumeru i Akadu,
¹⁰ ki-ág- ^d nanna ù ^d nin-gal-ke ₄	¹⁰ ukochany Nannara i Ningal

¹¹mu-na-dím nam-ti-la-ni-šè ¹¹wykonał (ten obiekt) za swoje życie

¹²a mu-na-ru ¹²i dedykował mu.

3. Znaczenie i rola tytułu króla-pasterza w inskrypcjach starobabilońskich

Praktyka używania tytułu opisującego króla jako pasterza w tytulaturze monarszej okresu starobabilońskiego zaczyna się od I dynastii z Isin, której trzeci władca, Iddin-Dagan (1974-1954 przed Chr.), w przytoczonej powyżej inskrypcji poświęconej fundacji dla boga Nannara afiszuje się tytułem 'jego (Nannara) ukochany, prawy pasterz' [sipa-zi ki-ág-ga-ni]²². Po Iddin-Daganie tytuły królewskie związane z symbolem 'pasterz' [sipa/ *re'úm*] spotykamy u prawie wszystkich pozostałych królów Isin z wyjątkiem tylko trzech, krótko panujących: Lipit-Enlila, Erra-imitti i Iter-piša²³. W ślad za dynastią z Isin tytuł ten pojawia się u sześciu władców Larsy, trzech królów Babilonu, dwóch władców Uruk i jednego władcy Ešnunny (Ipiq-Adad II). Chronologia poświadczeń tego tytułu w tym okresie zdaje się sugerować, że mamy do czynienia z jego historycznym rozwojem, co pozwala spojrzeć na całą Babilonię tego okresu jako krainę o bardziej zintegrowanej kulturze i ideologii niż mogłyby to sugerować nacechowane wojnami ówczesne stosunki polityczne.

²² 'Right, righteous, just, good, firm, faithful, honest' (Halloran 2006, 315). Frayne (tłumaczy przymiotnik *zi(d)* jako 'reliable' (Frayne 1990, 24, 37), bądź 'true' (Frayne 1990, 158, 471-2, 474, 475), a Selz 'Guter' (Selz 2001, 12-14).

²³ Biorąc pod uwagę krótkie panowanie każdego z nich, nie można wykluczyć, że ich teksty, w których mógł występować ten tytuł po prostu się nie zachowały.

Isin	Larsa	Babylon	Ešnunna	Uruk
1. Iszbi-Erra (2017-1985)	1. Naplanum (2025-2005)			
2. Szu-iliszu (1984-1975)	2. Emisum (2004-1976)			
3. Iddin-Dagan (1974-1954)	3. Samum (1976-1942)			
4. Iszme-Dagan (1953-1935)	4. Zabaja (1941- 1933)			
5. Lipit-Eshtar (1934-1924)	5. Gungunum (1932-1906)			
6. Ur-Ninurta (1923-1896)	6. Abi-sare (1905-1895)			
7. Bur-Sin (1895-1874)	7. Sumu-El (1894-1865)	1. Sumu-abum (1894-1881)	Ipiq-Adad I Belakum Samija	
8. Lipit-Enlil (1873-1869)			Warassa Ibal-pi-El I	
9. Erra-imitti (1868-1861)	8. Nur-Adad (1865-1850)	2. Sumu-la-El (1880-1845)	Ipiq-Adad II²⁴ (1862-1818)	Sin-kašid (1865-1833)
10. Enlil-bani (1860-1837)	9. Sin-iddinam (1849-1842)	3. Sabium (1844-1831)	Naram-Sin	
	10. Sin-eribam (1842-1840)			
11. Zambija (1836-1834)	11. Sin-iqiszam (1840-1835)			
	12. Silli-Adad (1835-1834)			

²⁴ Jako pierwszy władca Ešnunny przyjął też tytuł šarrum (Charpin 2004, 130-132).

Isin	Larsa	Babylon	Ešnunna	Uruk
12. Iter-pisza (1833-1831)	13. Warad-Sin (1834–1822)	4. Apil-Sin (1830–1813)	Dannum-tahaz	Sin-eribam (1833-1827)
				Sin-gamil (1827-1824)
				Ilum-gamil (1824-?)
13. Ur-dukuga (1830-1828)				Eteja
14. Sin-magir (1827-1817)	14. Rim-Sin I (1822–1763)	5. Sin-muballit (1812–1793)	Dadusza (1806- 1779)	Anam/ Dingir-Am
				Irdanene (1816- 1810) ²⁵
15. Damiq-ili- szu (1816-1794)		6. Hammurabi (1792–1750)		Rim-Anum (1810)
				Nabi-ilišu (1803/2)
			Ibal-pi-El II (1779-1765)	
			Silli-Sin ²⁶ (1764- 1762)	
			Iluni (1762-?)	
	15. Rim-Sin II (ok. 1742-1738)	7. Samsu-iluna (1749–1712)		
		8. Abi-eszuh (1711–1684)		
		9. Ammi-ditana (1683–1647)		

²⁵ Od roku 1810 BC Rim-Sin I z Larsy agresywnie powiększa swoje państwo, doprowadzając do upadku najpierw Uruk, a następnie Isin. Uruk, mimo upadku, utrzymało się jako wasalne państewko, posiadając swoich królów, którzy desperacko próbowali utrzymać swoje państwo (Charpin 2004, 120-121).

²⁶ Był to ostatni samodzielny władca Ešnunny, zięć Hammurabiego (Charpin 2004, 115).

Isin	Larsa	Babylon	Ešnunna	Uruk
		10. Ammi-sa-duqa (1646–1626)		
		11. Samsu-ditana (1625–1595)		

Tabela 1. Władcy okresu starobabilońskiego z tytułem (króla-) pasterza

Oczywiście, użycie tytułu (króla-) pasterza w inskrypcjach tych władców nie jest identyczne, bo jedni z nich stosowali je częściej, a inni rzadziej, choć trudno tu o miarodajną ocenę wobec fragmentaryczności ewidencji:

Isin (10 królów, 24 teksty) liczba poświadczeń²⁷

Iddin-Dagan 1

Išme-Dagan 1

Lipit-Eštar 7

Ur-Ninurta 1

Bur-Sin 1

Enlil-bani 5

Zambija 1

Ur-dukuga 3

Sin-magir 1

Damiq-ilišu 3

Larsa (6 królów, 21 tekstów)

Abi-sare 1

Nur-Adad 3

Sin-iddinam 4

Sin-iqišam 1

Warad-Sin 8

Rim-Sin 4

²⁷ Chodzi o liczbę poświadczeń danego tytułu w różnych inskrypcjach, a nie kopiach tego samego tekstu, których bywa niekiedy bardzo wiele.

Babilon (3 królów, 12 tekstów)

Hammurabi	6 ²⁸
Samsu-iluna	5
Ammi-šaduqa	1

Uruk (2 królów, 6 tekstów)

Sin-kašid	1
Anam	5

Ešnunna (1 król, 2 teksty)

Ipiq-Adad II	2
--------------	---

Jeśli chodzi o miejsce symbolu (króla-) pasterza w tytulaturze, to – jak już powiedziano – najczęściej spotykamy go tuż za imieniem władcy. Widzimy go w tej pozycji w siedmiu inskrypcjach Lipit-Eštara z Isin (E4.1.5.1; E4.1.5.2; E4.1.5.3; E4.1.5.4; E4.1.5.5; E4.1.5.6; E4.1.5.7), pięciu tekstach Enlil-bani z Isin (E4.1.10.1; E4.1.10.2; E4.1.10.3; E4.1.10.4; E4.1.10.5), trzech tekstach Ur-dukugi z Isin (E4.1.13.1; E4.1.13.2; E4.1.13.3), dwóch tekstach Damiq-ilišu z Isin (E4.1.15.2; E4.1.15.3), trzech tekstach Nur-Adada z Larsy (E4.2.6.1; E4.2.8.3; E4.2.8.7), trzech tekstach Sin-iddinama z Larsy (E4.2.9.5; E4.2.9.12; E4.2.9.14), trzech tekstach Rim-Sina I z Larsy (E4.2.14.11; E4.2.14.12; E4.2.14.13), pięciu tekstach Anama z Uruk (E4.4.6.1; E4.4.6.2; E4.4.6.3; E4.4.6.5; E4.4.6.6) i po jednym tekście dziewięciu innych władców²⁹. Warto dodać, że przydomek ten pojawia się także jako pierwszy wśród tytułów Hammurabiego w prologu jego Praw³⁰. Nie bez znaczenia wydaje się także fakt, w kolejnych dziewięciu inskrypcjach pięciu królów tego

²⁸ Liczba ta obejmuje także trzykrotne pojawienie się tytułu opisującego króla jako pasterza w prologu i epilogu Praw Hammurabiego (Tyborowski 2019, 39, 158).

²⁹ Ur-Ninurty z Isin (E4.1.6.1), Bur-Sina z Isin (E4.1.7.1), Zambii z Isin (E4.1.11.1), Sin-magira z Isin (E4.1.14.1), Warad-Sina z Larsy (E4.2.13.13); Samsu-iluny z Babilonu (E4.3.7.2), Ammi-šaduqi z Babilonu (E4.3.10.1), Sin-kašida z Uruk (E4.4.1.15).

³⁰ Kol. I:50-51 Hammurabi, *re'um*, Richardson 2000, 30.

okresu określenie pasterza znajduje się na drugim miejscu w ich dość rozbudowanej tytulaturze³¹.

W efekcie można wręcz powiedzieć, że tytuł ‘pasterz’ [sipa] występuje jako zamiennik wobec terminu ‘król’ [lugal]³².

4. Tytuły króla-pasterza, ich treść, różnorodność i częstotliwość w inskrypcjach okresu starobabilońskiego

4.1. Król jako sługa świątyni i bóstwa

W kwestii znaczenia różnorodnie sformułowanych tytułów zawierających epitet króla-pasterza w tekstach tego okresu warto przede wszystkim zwrócić uwagę, że gros z nich wskazuje na troskę władcy nie o poddanych, lecz o najważniejsze sanktuaria swego królestwa, czyli czczone tam bóstwa. Wśród nich zdecydowanie wybijają się Nippur, obok którego daleko w tyle są Uruk, Larsa i Babilon, które łącznie wzmiankowane są rzadziej niż pierwsze sanktuarium³³. Na szczególną uwagę zasługuje aż pięć tytułów, które mówią wprost o zaspokajaniu potrzeb (1) E-kur: sipa nì-nam-íl-nibru^{ki} – ‘pasterz, który zaopatruje Nippur’³⁴, (2) sipa nì-nam-šár-ra-nibru^{ki} – ‘pasterz, który czyni wszystko mnogim dla Nippur’³⁵, (3) sipa nì-nam-tùm-nibru^{ki} – ‘pasterz który dostarcza wszystko [co jest potrzebne] dla Nippur’³⁶, (4) sipa

³¹ Damiq-ilišu (E4.1.15.1); Sin-iqišama (E4.2.11.1); Warad-Sina (E4.2.13.16, E4.2.13.18, E4.2.13.20); Rim-Sina I (E4.2.14.8, E4.2.14.9, E4.2.14.10) i Samsu-iluny (E4.3.7.7).

³² Interesujące uzasadnienie dla zamiennego stosowania obu tytułów można znaleźć w sumeryjskim przysłowiu, że „Lud bez króla jest jak stado owiec bez pasterza” (Selz 2001, 8).

³³ Nippur pojawia się aż w dziewięciu tytułach, podczas gdy pozostałe miasta (Larsa i Uruk) po jednym razie.

³⁴ W tym brzmieniu tytuł ten występuje tylko raz w tekście Ur-Ninurty (E4.1.6.1), ‘Shepherd who offers everything for Nippur’ (Frayne 1990, 66).

³⁵ ‘Shepherd who makes everything abundant for Nippur’ (Frayne 1990, 111).

³⁶ Występuje on w trzech inskrypcjach Ur-dukugi (E4.1.13.1, E4.1.13.2 i E4.1.13.3), ‘shepherd who brings everything for Nippur’ (Frayne 1990, 94-96).

ni-nam-du₈-du₈-nibru^{ki} – ‘pasterz, który obdarza obfitością Nippur’³⁷ oraz (5) sipa-gú-un-kár-nibru^{ki} – ‘pasterz, który przynosi daninę dla Nippur’, który spotykamy w czterech tekstach Rim-Sina I (E4.2.14.11, E4.2.14.12, E4.2.14.13, E4.2.14.17)³⁸. Jako identyczny z jednym z powyższych można potraktować tytuł sipa nì-nam-šár-ra-unu^{ki}-ga – ‘pasterz, który czyni wszystko mnogim dla Uruk’, który jest po prostu dopasowany do realiów ideologicznych Sin-kašida, króla Uruk z 1 poł. XIX w. przed Chr. (E4.4.1.15). Nie ma wątpliwości, że wszystkie te tytuły wyrażają podobną troskę, choć każdy z nich jest sformułowany inaczej.

Inne tytuły zbliżone znaczeniowo do wymienionych powyżej, również wskazujące na troskę władcy o Nippur i inne sanktuaria, to sipa ú-a-é-an-^den-líl-lá – ‘pasterz, który zaopatruje świątynie Anu i Enlil’, który znajdujemy w inskrypcji Sin-magira z Isin (E4.1.14.1)³⁹, sipa ša-du₁₀-du₁₀-nibru^{ki}-ke₄ – ‘pasterz, który zadowala Nippur’, poświadczony w jednej inskrypcji Bur-Sina i jednej Sin-iqišama z Larsy⁴⁰ oraz sipa sag-èn-tar-é-kiš-nu-gál – ‘pasterz, który troszczy/ interesuje się Ekišnugal’, który znajdujemy w jednej inskrypcji Warad-Sina (E4.2.13.16)⁴¹. Wszystkie te tytuły kładą nacisk na to, że uwaga króla jest zwrócona na służbę bóstwom, troskę o świątynie i kult, co było podstawowym obowiązkiem władców (Postgate 1995, 399-401; Novák 2017, 71).

Podobną myśl o oddaniu służbie bogom czy zainteresowaniu boskimi sprawami wyrażają tytuły sipa giš-tuk dingir-re-e-ne – ‘pasterz, który słuca bogów’⁴², jaki znajdujemy w jednej inskrypcji Lipit-Eštara z Isin (E4.1.5.7), oraz sipa giš-tuk ki-ág-^dEN.ZU-na – ‘posłuszny pasterz, ukochany Sina’ poświadczony także w jednym tekście Abi-sare z Larsy

³⁷ Poświadczony w dwóch inskrypcjach Sin-iddinama, króla Larsy (E4.2.9.5 i E4.2.9.12), ‘shepherd who makes everything abundant for Nippur’ (Frayne 1990, 163).

³⁸ ‘Shepherd who bears tribute for Nippur’ (Frayne 1990, 286, 288, 289).

³⁹ ‘Shepherd, provider for the temples everything for the temples of An and Enlil’ (Frayne 1990, 98).

⁴⁰ ‘Shepherd who makes Nippur content’ (Frayne 1990, 103, 191).

⁴¹ ‘Shepherd who looks after Ekišnugal’ (Frayne 1990, 233).

⁴² ‘Wise shepherd’ (Roth 1995, 25).

(E4.2.6.1). W innych tekstach, powstałych za panowania Hammurabiego i Samsu-iluny, występują tytuły, które mówią o zadawalaniu serca Marduka, sipa *mu-ti-ib li-ib-bi* ^damar.utu – ‘pasterz, który zadawała serce Marduka’⁴³, co także wskazuje na dbałość króla o świątynię i jej kult, a nie troskę o poddanych.

Kolejne dwa tytuły królewskie, które określają władcę jako pasterza [sipa], a które wskazują na relację władcy z sanktuarium czy czczonym tam bóstwem, to sipa *ni-tuk-nibru*^{ki}/ ^den.líl/ *re’ûm paliḥ Nippur* – ‘pasterz, który czci Nippur/Enlila’⁴⁴ oraz sipa *KA-sa₆-sa₆-ge-nibru*^{ki} – ‘pasterz, który wytrwale modli się za Nippur’ (E.4.2.14.8; E4.2.14.9; E4.2.14.10)⁴⁵. Wprawdzie nie ma tu mowy o czynnej trosce o świątynię lub bóstwo, lecz i tak termin sipa jednoznacznie opisuje relację między królem a światem nadprzyrodzonym, a nie ludzkim.

Stosunek króla wobec Ekur lub jego głównego bóstwa oddaje jeszcze inny tytuł, który kilkakrotnie spotykamy w inskrypcjach królewskich tego okresu, sipa-sun₅-na-nibru^{ki46}/ (^dnanna)⁴⁷ – ‘pokorny pasterz Nippur’⁴⁸. Z pozoru tytuł ten wskazuje na osobistą cechę władcy (pokora), któremu jest ona przypisywana, lecz fakt, że wiązana jest z nim konkretna świątynia lub bóstwo, wskazuje, że jest to sposób pełnienia służby władcy wobec naczelnego bóstwa jego stolicy lub państwa.

Oprócz powyższych tytułów, które wskazują na stosunek władcy do sanktuariów i bóstw, w inskrypcjach królewskich znajdujemy kilka

⁴³ Hammurabi (E4.3.6.7); Samsu-iluna (E4.3.7.1), ‘shepherd who contents him/ who pleases the heart of the god Marduk’ (Frayne 1990, 341, 373).

⁴⁴ Lipit-Eštar [po akadyjsku] (E4.1.5.3); Zambija (E4.1.11.1); Sin-iqīšam (E4.2.11.1).

⁴⁵ ‘Shepherd who ardently prays for Nippur’ (Frayne 1990, 281, 282-283, 284-285).

⁴⁶ Tytuł ten pojawia się w czterech inskrypcjach Lipit-Eštara (E4.1.5.2, E4.1.5.4, E4.1.5.5, E4.1.5.6).

⁴⁷ Chodzi o inskrypcję Warad-Sina (E4.2.13.13) dedykowaną bogu Nannarowi, w której nazywa on tak swego ojca, Kudur-mabuka.

⁴⁸ ‘Humble shepherd of Nippur’ (Frayne 1990, 48); ‘skromny pasterz Nippur’ (Mikołajczak 2022, 42).

takich, które wyrażają relację odwrotną: bóstwa wobec władcy. Wśród nich należy przede wszystkim wymienić tytuł sipa-ki-ág-^dNanna(r)/^dAmar.utu/ Nin.líl – ‘pasterz, ukochany Nannara/Marduka/Ninlil’, który znajdujemy w inskrypcjach Warad-Sina i Hammurabiego⁴⁹, a w trzech tekstach Damiq-ilišu (E4.1.15.1, E4.1.15.2 i E4.1.15.3) znajdujemy tytuł sipa še-ga-an-na ^den-líl-da giš-tuk – ‘pasterz – ulubieniec Ana, który słucha Enlila, który łączy postać władcy z dwójką najważniejszych bogów Sumeru i Akadu, Anu i Enlilem.

Tytuły królewskie (lugal-) sipa wskazujące na związek władcy ze świątynią lub bóstwem

lp	Tytuł (oryg.)	Tytuł (tłum.)	władca	Liczba tekstów
1.	sipa ni-nam-šár-ra-ni-bru ^{ki}	<i>‘P, który czyni wszystko mnogim dla Nippur’</i>	Enlil-bani	5 ⁵⁰
1a.	sipa ni-nam-šár-ra-unu- ^{ki} -ga	<i>‘P, który czyni wszystko mnogim dla Uruk’</i>	Sin-kašid	1 ⁵¹
2.	sipa-gú-un-kár-nibru ^{ki}	<i>‘P, który przynosi daninę dla Nippur’</i>	Rim-Sin I	4 ⁵²
3.	sipa ni-nam-tùm-nibru ^{ki}	<i>‘P, który dostarcza wszystko do Nippur’</i>	Ur-dukuga	3 ⁵³
4.	sipa ni-nam-du ₈ -du ₈ -nibru ^{ki}	<i>‘P, który obdarza obfitością Nippur’</i>	Sin-iddinam	2 ⁵⁴
lp	Tytuł (oryg.)	Tytuł (tłum.)	władca	Liczba tekstów

⁴⁹ Warad-Sin (E4.2.13.10); Hammurabi (E4.3.6.14),

⁵⁰ E4.1.10.2; E4.1.10.1; E4.1.10.3; E4.1.10.4; E4.1.10.5.

⁵¹ E4.4.1.15.

⁵² Pojawia się w 4 inskrypcjach Rim-Sina I króla Larsy: E4.2.14.11; E4.2.14.12; E4.2.14.13; E4.2.14.17.

⁵³ E4.1.13.1; E4.1.13.2; E4.1.13.3.

⁵⁴ E4.2.9.5; E4.2.9.12.

5.	sipa ni-nam-fl-nibru ^{ki}	'P, który przekazuje wszystko dla Nippur'	Ur-Ninurta	1 ⁵⁵
6.	sipa šâ-du ₁₀ -du ₁₀ nibru- ki-ke ₄	'P, który zadowała Nippur'	Sin-iqīšam	1 ⁵⁶
			Bur-Sin	1 ⁵⁷
7.	sipa sag-ēn-tar-é-kiš- -nu-gál	'P, który dba o Ekišnugal'	Warad-Sin	1 ⁵⁸
8.	sipa-sun ₅ -na-nibru ^{ki}	'Pokorny p. Nippur'	Lipit-Eštar	5 ⁵⁹
9.	sipa-zi ki-āg-gá-ni	'Jego (Nannara) prawy, ukochany p.'	Iddin-Dagan	1 ⁶⁰
10.	re-'u-um pa-li-iḫ nibru ^{ki}	'Bogobojny p. Nippur'	Lipit-Eštar	1 ⁶¹
11.	sipa-ki-āg ^{-d} nanna/ ^d amar. utu	'Ukochany p. Marduka/ Nannara'	Hammurabi	2 ⁶²
			Warad-Sin	1 ⁶³
12	sipa mu-ḫi-ib li-ib-bi ^d amar-utu/-šū	'P, który zadowała serce Marduka/ jego'	Hammurabi	1 ⁶⁴
			Samsu-iluna	1 ⁶⁵
lp	Tytuł (oryg.)	Tytuł (tłum.)	władca	Liczba tekstów

⁵⁵ E4.1.6.1.

⁵⁶ E4.2.11.1.

⁵⁷ E4.1.7.1. W tekście tym jest on nieco inaczej zredagowany ²sipa šâ-nibru.KI du₁₀-du₁₀.

⁵⁸ Pojawia się w jednej inskrypcji Warad-Sina z Larsy: E4.2.13.16.

⁵⁹ Lipit-Eštar z Isin (E4.1.5.1; E4.1.5.2; E4.1.5.4.; E4.1.5.5; E4.1.5.6); Prawa I:40; Warad-Sin (E4.2.13.13).

⁶⁰ E4.1.3.2.

⁶¹ E4.1.5.3.

⁶² Hammurabi (E4.3.6.14 i E4.3.6.17) – akad. sipa na-ra-am^{-d}amar.utu.), 'shepherd, beloved of Marduk' (Frayne 1990, 351).

⁶³ E4.2.13.10. Jest to fragment modlitwy kończącej tekst. Frayne 1990, 216: 'May I be the shepherd, beloved of the god Nanna'.

⁶⁴ E4.3.6.7, 'shepherd who contents him' (Frayne 1990, 341).

⁶⁵ E4.3.7.1, 'shepherd who pleases the heart of the god Marduk' (Frayne 1990, 373).

13.	sipa-šà-du ₁₀ -ga-na-ka-šè	'P, który zadawała go	Rim-Sin	1 ⁶⁶
14.	sipa ú-a-é-an- ^d en-líl-lá	'P, dostawca świątyni Anu i Enlila'	Sin-magir	1 ⁶⁷
15.	sipa-zi tu-da-ni-šè	'Prawy p., którego on spłodził'	Išme-Dagan	1 ⁶⁸
16.	sipa ní-tuk-nibru ^{ki} / rē'úm paliḫ nibru ^{ki}	'P, który czci Nippur'	Lipit-Eštar	1 ⁶⁹
			Zambija	1 ⁷⁰
			Sin-iqīšam	1 ⁷¹
17.	sipa KA-sa ₆ -sa ₆ -ge-nibru ^{ki}	'P, modlący się wytrwale za Nippur'	Rim-Sin I	3 ⁷²
18.	sipa giš-tuk dingir-re-e-ne	'P. posłuszny bogom'	Lipit-Eštar	2 ⁷³
19.	sipa še-ga-an-na ^d en-lil-da giš-tuk	'P, ulubieniec Ana, który słucha Enlila'	Damiq-ilišu	3 ⁷⁴
19a.	re-'u-[ú] mi-gir te-li-[ti]	'P, ulubieniec Telitum (Ištar)'	Ammi-ša-đuqa	1 ⁷⁵
20.	sipa ^d inanna-ke ₄ giškim-sa ₆ -ga-ni	'P, któremu Inanna dała swoje pomyslnie znaki i pomoc'	Samsu-iluna	1 ⁷⁶

Tabela 2. Tytuły królewskie (lugal-) sipa wskazujące na związek władcy ze świątynią lub bóstwem

⁶⁶ E4.2.14.15, 'shepherd who pleases him' (Frayne 1990, 292).

⁶⁷ E4.1.14.1, 'shepherd, provider for the temples of the gods An and Enlil' (Frayne 1990, 98).

⁶⁸ E4.1.4.8, 'the reliable shepherd whom he has engendered' (Frayne 1990, 37).

⁶⁹ E4.1.5.3, akad. ²re-iu-um ³pa-li-iḫ ⁴nibru^{ki}, 'shepherd who reverences Nippur' (Frayne 1990, 92).

⁷⁰ E4.1.11.1, 'shepherd who reverences, Nippur' (Frayne 1990, 92).

⁷¹ E4.2.11.1, 'shepherd who reverences, Nippur' (Frayne 1990, 92).

⁷² E4.2.14.8; E4.2.14.9; E4.2.14.10, 'shepherd who ardently prays for Nippur' (Frayne 1990, 281, 282, 284).

⁷³ E4.1.5.7, 'shepherd who heeds the gods' (Frayne 1990, 59); 'posłuszny pasterz' (Mikołajczak 2022, 41).

⁷⁴ E4.1.15.1; E4.1.15.2; E4.1.15.3, 'favourite of the god An, who heeds the god Enlil' (Frayne 1990, 103-105).

⁷⁵ E4.3.10.1. Jest to tekst bilingwiczny, w którym w wersji sumeryjskiej nie użyto rzeczownika sipa: ²²kuš, še₂₁-ga ²³DINGiR-zib-ba-ke₄.

⁷⁶ E4.3.7.8, 'shepherd to whom the goddess Inanna gave her favourable omen and help' (Frayne 1990, 389).

Patrząc na te tytuły, trudno nie zauważyć ich szczególnego związku z Nippur. Jest to fakt dość znaczący, bo w przeciwieństwie do pozostałych miasto to politycznie od bardzo dawna nie odgrywało większej roli. Fakt jego częstego wzmiankowania w tytulaturze świadczy o jego wielkim prestiżu jako bardzo ważnym symbolu dawnej, sumeryjskiej, a następnie akadyjskiej tradycji Mezopotamii. Jest to fenomen nieco zaskakujący, gdyż od początku II tys przed Chr. każde z nowopowstałych państw posiadało i lansowało swój własny główny ośrodek władzy, gdzie czczono jedno naczelne bóstwo.

4.2. (Król-) pasterz a kraj i poddani

Pozostałe, znacznie mniej liczne tytuły króla-pasterza opisują relacje władcy ze światem ludzkim, a więc poddanymi. Co ciekawe, najważniejszymi i najczęściej występującymi są te, które wiążą króla ze sprawiedliwością. Są to trzy podobnie brzmiące tytuły posiadające także niemal identyczne znaczenie, a pojawiają się jedynie w tekstach królów Larsy. Dotyczą one działalności władcy w dziedzinie prawa i sprawiedliwości, które najprawdopodobniej należy rozumieć jako rządy skierowane na pomyślność poddanych (Seux 1980-83, 140-142). Tytuły te to: sipa-ni-ge-na-ra/ sipa ni-gi-na – ‘pasterz sprawiedliwości’, które pojawiają się w tekstach Nur-Adada (E4.2.8.3 i E4.2.8.7) i tytuł sipa-ni-ge-na-ke₄, występujący w jednym tekście Sin-iddinama (E4.2.9.14). Ten ostatni tytuł trzykrotnie pojawia się także w nieco zmodyfikowanych wariantach w inskrypcjach Warad-Sina, sipa-ni-ge, sipa-ni-si-sá i sipa-ni-ge^den-lil-le gar-ra – ‘pasterz sprawiedliwości/wyznaczony przez Enlila’⁷⁷. Jest zaskakujące, że tak liczne odwołania do symbolu króla-pasterza sprawiedliwości spotykamy w tekstach władców, z których żaden nie pokusił się o wydanie zbioru praw, choć znane są wzmianki o ich dekretach sprawiedliwości [*mēšarum*] (Kraus 1984, 31-50, Novák 2017, 73).

⁷⁷ ni-si-sá = *mēšarum*, a więc *rē’i mēšarim* (Selz 2001, 24).

E4.2.13.18

¹ir₁₁-^denzu²nita-kala-ga³sipa-ni-ge^{4d}en.lil-le gar-ra⁵u-a-uri₅^{ki}-ma⁶lugal-larsa^{ki}-ma⁷lugal-ki-en-gi^{ki}-uri-ke₄⁸dumu-ku-du-ur-ma-bu-uk⁹ad-da-e-mu-ut-ba-la-me-en

*Ja jestem Warad-Sin,
wojownik potężny,
pasterz sprawiedliwości
wyznaczony przez Enlila,
dostawca Ur,
król Larys,
król Sumeru i Akadu,
syn Kudur-mabuka,
ojca Jamutbalum.*

Z okresu panowania Warad-Sina pochodzi nieco odbiegający od wymienionych tytuł sipa ni-ge mú-mú – ‘Pasterz, który sprawia, że wzrasta sprawiedliwość’ (E4.2.13.20), co być może kładzie nacisk na skuteczność jego zabiegów w procesie tworzenia sprawiedliwego ładu w państwie.

Jak już powiedziano, tytuły te niewątpliwie odnoszą się do działalności władcy dla dobra poddanych, o czym świadczy fragment 4 kolumny tekstu Praw Hammurabiego, gdzie król ten jest nazwany ‘pasterzem zaprowadzającym pokój/pomyślność’ [sipa *mušallim*], ‘pasterz, którego berło jest sprawiedliwe’ [ša ^{gis}gidri *išarat*] (Tyborowski 2019, 103. Por. także, Winter 2008, 83). Podobną wymowę ma tekst Sin-iddinama z Larys, w którym władca mówi, że berło sprawiedliwości otrzymał, by ‘paść Kraj’ [gidri-ni-si-sá nam-sipa-kalam-ma-ni-šè šu-ni-šè mu-un-gar-ra-a] (Fitzgerald 2002, 88). Nieco zaskakujące jest, że tytułu ‘pasterza sprawiedliwości’ nie znajdujemy w tekstach Hammurabiego, fundatora słynnego zbioru praw, choć jego określenia roczne dwukrotnie wspominają o jego prawodawczej działalności⁷⁸. Co ciekawe, w obu przypadkach używa się tego samego sformułowania ni.si.sá, które znajdujemy w królewskiej inskrypcji Warad-Sina (E4.2.13.24)⁷⁹.

Ostatnie tytuły królewskie zawierające termin sipa, a wskazujące na troskę króla o poddanych, to utrwalony na bilingwicznej inskrypcji

⁷⁸ W określeniu rocznym swego 22 roku panowania Hammurabi przytacza tytuł króla sprawiedliwości lugal-ni-si-sá, który odnosi do swego posągu, a w roku 7 mówi on o zaprowadzeniu sprawiedliwości. Por. Horsnell 1999, 142; Charpin 2012, 141.

⁷⁹ sipa-ni-si-sá, ‘shepherd of justice’ (Frayne 1990, 248).

tytuł sipa sag-gi₆/ša-al-ma-at qá-qá-di-im – ‘pasterz czarnogłowych’ i sipa-an-ub-da-límmu-ba – ‘pasterz czterech stron świata’, które ewidentnie nawiązują do wcześniejszej tradycji w dziejach Mezopotamii⁸⁰. Warto bowiem zwrócić uwagę, że tytuły te przypominają wymienione wcześniej tytuły (1) pasterza Kraju i czarnogłowych, jakiego używał Šu-Sin, oraz (2) ‘króla czterech stron świata’ [lugal-ub-da-límmu-ba] po raz pierwszy przyjętego przez Naram-Sina, wnuka Sargona z Akadu. Tym razem znajdujemy go w inskrypcji Samsuiluny, który podobnie jak wspomniany przedstawiciel dynastii akadyjskiej szczyti się pokonaniem wielkiej rebelii w Sumerze (Charpin 2004, 337-342). Można więc uznać, że tytuł ten wyraża potęgę polityczną, bo będąc tak potężnym pasterzem, król zapewnia bezpieczeństwo swoim poddanym. Dokładnie tak samo można zapewne interpretować tytuł sipa-ur-sag/ qarradim – ‘bohaterski pasterz’, który spotykamy w innej bilingwicznej inskrypcji (E4.3.7.7) tego samego władcy.

W Prawach Hammurabiego znajdujemy jeszcze jeden tytuł, określający króla jako pasterza, a mianowicie *rē’i nišī* – ‘pasterz ludu’, który podobnie jak wspomniany już *rē’um mušallimum* – ‘pasterz zaprowadzający pokój/pomyślność’, występuje tylko w tekście na steli i nigdzie indziej w tej epoce. Fakt ten należy uznać za kolejny dowód na autorskie tworzenie ideologii królewskiej w Babilonii tego okresu.

lp	Tytuł (oryg.)	Tytuł (tłum.)	władca	Liczba tekstów
1	sipa-ni-ge-na-ke ₄	‘P. sprawiedliwości’	Sin-iddinam	1 ⁸¹
1a.	sipa-ni-ge-na	‘P. sprawiedliwości’	Nur-Adad	2 ⁸²
1b.	sipa-ni-si-sá	‘P. sprawiedliwości’	Warad-Sin	1 ⁸³

⁸⁰ Tytuły te nosili już władcy z dynastii akadyjskiej i III dynastii z Ur (Postgate 1995, 400-402).

⁸¹ E4.2.9.14:33, Frayne 1990, 176.

⁸² E4.2.8.3 ⁵²sipa-ni-ge-na; E4.2.8.7 ¹⁸[sipa] ni-‘gi’-na, ‘shepherd of righteousness’ (Frayne 1990, 142, 148).

⁸³ E4.2.13.24:12, ‘shepherd of justice’ (Frayne 1990, 248).

lp	Tytuł (oryg.)	Tytuł (tłum.)	władca	Liczba tekstów
1c.	sipa ni-ge mú-mú	'P, który sprawia, że wzrasta sprawiedliwość'	Warad-Sin	1 ⁸⁴
1d.	sipa-ni-ge ^d en-líl-le gar-ra	'P. sprawiedliwości wyznaczony przez Enlila'	Warad-Sin	1 ⁸⁵
1e.	sipa-ni-ge giš-hur šu-du ₇ -du ₇	'P. sprawiedliwości, który doskonale wypełnia rytuały'	Warad-Sin	1 ⁸⁶
2.	sipa ni-ši	'P. ludu'	Hammurabi	1 ⁸⁷
3.	sipa mušallimum	'P. zaprowadzający pokój'	Hammurabi	1 ⁸⁸
4.	sipa sag-gi ₆ -ga/ sipa a-al-ma-at qá-qá-di-im	'P. czarnogłowych'	Rim-Sin I	1 ⁸⁹
			Ipiq-Adad II	2 ⁹⁰
5.	sipa-zi-sag-gi ₆ -ga	'Prawy p. czarnogłowych'	Rim-Sin I	1 ⁹¹
6.	nam-sipa-ub-da-límmu-ba/ re-'u-um ki-ib-ra-at ar-ba-im	'P. czterech stron świata'	Samsu-iluna	1 ⁹²
7.	sipa ur-sag/ sipa qar-ra-dim	'Bohaterski p.'	Samsu-iluna	1 ⁹³

Tabela 3. Królewski tytuł pasterza-sprawiedliwości i inne tytuły (króla-)pasterza-opiekuna lub przywódcy

Warto podkreślić, że – podobnie jak poprzednie – niektóre z tych tytułów noszą znamiona autorskiego posługiwania się nimi, mającego nawiązywać do określonych realiów (Selz 2001, 13). Warto bowiem zauważyć, że w kilku przypadkach dany tytuł występuje jedynie w inskrypcjach pojedynczych, ewentualnie dwóch władców, co oznacza, że zostały

⁸⁴ E4.2.13.20:2-3, 'shepherd who makes righteousness increase' (Frayne 1990, 239).

⁸⁵ E4.2.13.18, 'shepherd of righteousness appointed by Enlil' (Frayne 1990, 237).

⁸⁶ E4.2.13.22:11-13, 'shepherd of righteousness who perfectly executes rites' (Frayne 1990, 245).

⁸⁷ PH kol. IV:45.

⁸⁸ PH kol. XLVII:43.

⁸⁹ E4.2.14.15:28.

⁹⁰ E4.5.14.2; E4.5.14.13, 'Shepherd of the black-headed (people)' (Frayne 1990, 545-546).

⁹¹ E4.2.14.15:28.

⁹² Inskrypcja bilingwiczna E4.3.7.5, 'shepherdship in four quarters' (Frayne 1990, 382).

⁹³ Inskrypcja bilingwiczna E4.3.7.7, 'valiant shepherd' (Frayne 1990, 386).

one zredagowane do oddawania precyzyjnie ich ideologii. Przykładami takich tytułów mogą być: sipa nì-nam-šár-ra-nibru^{KI}, ‘pasterz, który czyni wszystko mnogim dla Nippur’, który pojawia się w pięciu inskrypcjach Enlil-bani z Isin (E4.1.10.1,2,3,4,5)⁹⁴, sipa nì-nam-tùm-nibru^{KI}, ‘pasterz, który dostarcza wszystko dla Nippur’, występujący jedynie w trzech tekstach króla Isin Ur-dukugi (E4.1.13.1-3)⁹⁵, czy sipa-sun₅-na-nibru^{KI} – ‘pokorny pasterz Nippur’, występujący w pięciu tekstach Lipit-Eštara z Isin (E4.1.5.1,2,4,5,6)⁹⁶. Pamiętać należy, że w rzeczywistości poświadczeń tytułu króla, określającego go jako pasterza, mogło być więcej, ale teksty zawierające je nie zachowały się do naszych czasów. Wskazuje na to np. użycie takiej tytułatury w określeniach rocznych władców, których takie teksty królewskie się nie zachowały⁹⁷.

Na koniec warto powiedzieć, że tak zróżnicowane znaczenia tytułów królewskich zawierających rzeczownik ‘pasterz’ [sipa/ rē’ûm] nie pozwalają jednoznacznie stwierdzić, jak w istocie należy rozumieć dwa najprostsze tego typu tytuły pochodzące z tego okresu. Pierwszy z nich to wspomniany już sam rzeczownik sipa/ rē’ûm, a drugi, to proste wyrażenie sipa-zi – ‘prawy/rzetelny/dobry pasterz’⁹⁸. Sam rzeczownik ‘pasterz’ jako tytuł królewski pojawia się w prologu Praw Hammurabiego, a drugi występuje najczęściej w połączeniu z nazwami miast Uruk oraz Larsa, sipa-zi-unu^{KI}/-larsa^{KI} – ‘prawy/rzetelny/dobry pasterz Uruk/Larsy’⁹⁹,

⁹⁴ ‘shepherd, who makes everything abundant for Nippur’ (Frayne 1990, 78-82). Tytuł ten został najprawdopodobniej skopiowany przez Sin-kašida, króla Uruk, który zastosował go raz w swej inskrypcji E4.4.1.15, odnoszącej się do Uruk.

⁹⁵ ‘Shepherd who brings everything for Nippur’ (Frayne 1990, 94-96).

⁹⁶ ‘Humble shepherd of Nippur’ (Frayne 1990, 49-58). Tytuł ten ewidentnie skopiował Warad-Sin, który użył go w formie zmodyfikowanej w swojej inskrypcji E4.2.12.12:36-37 odnoszącej się do świątyni Ebabbar w Larsie.

⁹⁷ Np.: określenia roczne Apil-Sina oraz Abi-ešūha. Por. Charpin 2010, 91-92.

⁹⁸ Tytuł ten składa się z rzeczownika sipa(d), który oznacza pasterza, oraz przyimotnika zi(d), który oznacza określone kwalifikacje moralne, osobowościowe, ‘dobry, prawy’, por. Halloran 2006, 315. Frayne tłumaczy je jako ‘reliable’ (Frayne 1990, 24, 37), bądź ‘true’ (158, 472, 474, 475).

⁹⁹ Sin-iddinam z Larsy (E4.2.9.1) i 5 tekstów Anama, króla Uruk (E4.4.6.1;

pojawiający się w niektórych inskrypcjach władców tych państw¹⁰⁰. Wątpliwości co do właściwego rozumienia obu tych tytułów wynikają stąd, że one same nie precyzują swego znaczenia. W jednym i drugim przypadku może to być pasterska opieka nad sanktuariami, jak też dbałość o kraj i poddanych. Warto dodać, że tytuły te, choć w sumie nie tak częste, występują w tekstach królewskich zarówno dynastii z Uruk¹⁰¹, Larsy (E4.2.9.1¹⁰²) i Babilonu¹⁰³ oraz Isin (E4.1.3.2), gdzie występują w nieco rozbudowanej postaci¹⁰⁴.

lp	Oryginał	Tłumaczenie	władca	Liczba tekstów
1	sipa	'Pasterz'	Hammurabi	1 ¹⁰⁵
2.	sipa-zi-unu ^{ki}	'Prawy p. Uruk'	Anam	5
2a.	sipa-zi-larsa ^{ki}	'Prawy p. Larsy'	Sin-iddinam	1
3.	sipa-zi ki-ág-gá-ni	'Jego prawy ukochany p.'	Iddin-Dagan	1

Tabela 4. Najprostsze tytuły (króla-) pasterza

Warto przypomnieć, że sam tytuł sipa, wyrażony tym jednym słowem występuje bardzo wcześnie i jest najczęstszy w III tys. przed Chr. Uznać więc należy, że był on najprawdopodobniej wyposażony w podstawową, a jednocześnie *de facto* pełną treść związaną z pozytywną rolą i działalnością postaci tak siebie określającego króla (Postgate 1995, 400). Aspekt ten w interesujący sposób ukazują określenia roczne Rim-Sina I z Larsy, gdzie tytuły (króla-) pasterza pojawiają się aż w czterech kolejnych latach (RS 22-25). Co ciekawe, tytuły sipa i sipa-zi występują tam zamiennie,

E4.4.6.2; E4.4.6.3; E4.4.6.4; E4.4.6.6.).

¹⁰⁰ W tekście Iddin-Dagana (E4.1.3.2:17) występuje on w postaci nieco rozwiniętej sipa-zi ki-ág-gá-ni, 'his beloved reliable shepherd' (Frayne 1990, 24).

¹⁰¹ Występuje w 5 inskrypcjach Anama z Uruk i 1 inskrypcji Sin-iddinama z Larsy: E4.4.6.1; E4.4.6.2; E4.4.6.3, E4.4.6.5; E4.4.6.6; E4.2.9.1.

¹⁰² sipa-zi-Lársa^{ki}-ma, '(Sin-iddinam) prawy pasterz Larsy'.

¹⁰³ sipa-zi-unu^{ki}-ga '(Anam), prawy pasterz Uruk'.

¹⁰⁴ sipa-zi ki-ág-gá-ni, '(Iddin-Dagan) jego prawy, ukochany pasterz'.

¹⁰⁵ Prolog Kol. I:50-51

a pod koniec tego okresu uzupełniają je dwa jego warianty sipa-gi-na (RS 26, 28) – ‘pewny¹⁰⁶ pasterz’ i sipa-giš-tuk-kur-gal (RS 27) – ‘pasterz, który słucha wielkiej góry’¹⁰⁷. Przy tej okazji warto dodać, że pod względem odwołań do tytułu określającego króla jako pasterza określenia roczne Rim-Sina I wyróżniają się spośród wszystkich innych władców tego okresu, gdzie są one rzadkie i nic nie wnoszące do naszego ich rozumienia (Charpin 2010, 91-92).

5. ‘Pasterz’ jako opiekun według inskrypcji starobabilońskich

Analizowane tutaj starobabilońskie teksty królewskie, które obok króla pasterzem określają także niektóre bóstwa, same podpowiadają, jak dokładnie należy rozumieć ten termin w znaczeniu opiekuna. Szczególnie wyraźnie wskazują na to dwa fragmenty inskrypcji królów Larsy pochodzących z tej epoki, Sin-iqišama (E4.2.11.1) i Rim-Sina I (E4.2.14.4).

W obu przypadkach odnośne fragmenty tekstów to nagłówki inskrypcji:

Sin-iqišam, E4.2.11.1 ¹⁰⁸	
^{1[d]} en-líl	(Dla) Enlila,
² en-u ₁₈ -ru	wielkiego pana,
³ aš-a-ni mah	który jest najbardziej wynio-
sły,	
⁴ zà-dib an-ki-a	który przewyższa (wszystko)
na niebie i na ziemi,	
⁵ sipa-gin, edin	⁵⁻⁷ który, jak pasterz trosz-
czy się o to, co żyje	
⁶ kilib` zi-gál túm-túm-mu	na stepie
⁷ nì-a-na	
⁸ mu-sa ₄ -a	⁸⁻⁹ który troszczy się o wszystko
⁹ èn tar-ra	

¹⁰⁶ ‘True’ (Sigrist 1990, 54-55, 57-58).

¹⁰⁷ Tj. Enlila, inaczej Sigrist 1990, 56: ‘shepherd who listens to the broad country’.

¹⁰⁸ ‘For the [god] Enlil, mighty lord, who is uniquely supreme, who surpasses (those) in heaven and earth, who like a shepherd cares for all living creatures (of) the steppe, who looks after anything whatsoever’ (Frayne 1990, 190).

Rim-Sin I, E4.2.14.4¹⁰⁹

^{1d}Dumu-zi

²en-siskur

³nita-dam-ki-ág-^diInanna

⁴**sipa-edén-dagal-la**

⁵**túm-túm-e hé-du₇**

⁶lugal-a-ni-ir

Dla Dumuziego,

pana (regularnych) ofiar,

ukochanego małżonka Inanny,

pasterza szerokiego stepu,

który troszczy się (o to, co żyje)

swego pana,

Postać Dumuziego jest tu o tyle istotna, że oprócz tego, że był on czczony jako bóstwo, uchodzi też za legendarnego króla Sumeru i jako taki występuje wśród władców wymienionych przed potopem na Sumerijskiej Liście Królów (por. Anagnostou-Laotides 2017, 88).

Ta swoista definicja mówiąca, czym ma być funkcja (króla-) pasterza jako opiekuna, jest bardzo przydatna, ponieważ te same teksty mówią, że władzę pasterską królowie otrzymywali od swoich boskich opiekunów¹¹⁰. Bez wątpienia władcy ziemscy, namiestnicy bogów mieli ją wykonywać w podobny sposób, okazując troskę o swoich poddanych, o czym czytamy w trzech tekstach:

Warad-Sin: „Ich (Ana i Enlila) czyste słowo sprawiło, że troszczył się o żywych jak pasterz, aby uczynić ich kraj bezpiecznym, dać im wodę i przedłużyć ich dni”¹¹¹ (E4.2.13.21).

¹⁰⁹ ‘For the god Dumuzi, lord of offerings, beloved husband of the goddess Inanna, shepherd of the broad steppe, fit to to care for (all the creatures), his lord’ (Frayne 1990, 190).

¹¹⁰ Np. uzyskaniem władzy pasterskiej od bóstwa chwali się Warad-Sin w inskrypcji E4.2.13.21, w której jednocześnie tytułuje się pasterzem.

¹¹¹ E4.2.13.21 ³⁸sipa-gin₇ ʾziʾ-gál túm-túm-e-dè ³⁹ma-da-bi-im šu-a gi₄-gi₄-dè ⁴⁰šà-bé a gá-gá-dè u₄-bi sù-sù-u₃-dè ⁴¹inim sikil-bi bí-in-tùm, ‘Their (An and Enlil’s) word purely moved him to care for the living ones like a shepherd, to make their land safe, to establish water in their midst, to make their days long’ (Frayne 1990, 242).

Hammurabi: „W dostatku i obfitości **pasłem** ich. Osiedliłem ich w spokojnych siedzibach”¹¹² (E4.3.6.7).

Samsu-iluna: „Wielcy bogowie wejrzeni na mnie... bym sprawował **władzę pasterską** nad czterema stronami (świata) w pomyślności na zawsze”¹¹³ (E4.3.7.5).

O tym zaś, że to bogowie obdarowywali królów władzą pasterską czytamy aż w dziesięciu inskrypcjach z tego okresu, a ich wymowa jest jednoznaczna, np.:

1. Sin-iddinam: ¹⁵nam-sipa-Larsa.KI-^rma[˘]-[šè] ¹⁶hu-mu-un-íl-[le-en]¹¹⁴
- [„On wyniósł mnie do godności pasterza Larsy”] (E4.2.9.6).

2. Warad-Sin, ⁴⁵nam-sipa kalam-ma-na mu-un-gar-re-en¹¹⁵ - [„Którego (Nanna) wyznaczył na pasterza swego Kraju”] (E4.2.13.21).

3. Samsu-iluna: ¹⁸sa-^ram[˘]-su-i-lu-na ¹⁹lugal ˘la-la[˘]-ni i-me-en-na-ta
²⁰kur-kur kilib-ba-bi ²¹nam-sipa-bi ak-dè ²²ma-an-sum^{116/} ¹⁶a-na sa-am-
-su-i-lu-na ¹⁷LUGAL la-le-šu ia-a-ti ^{18r}ŠU[˘].NÍGIN ma-ta-tim ¹⁹[a]-na
re-ie-em i-din-nam - [„Enlil {...} dał mnie, Samsu-ilunie, swemu ulu-
bionemu królowi, wszystkie kraje, {abym je} pasł] (E4.3.7.5).

Cytaty powyższe, w swej wymowie charakterystyczne dla całej grupy tekstów tego rodzaju¹¹⁷, nie pozostawiają wątpliwości, że królowie tytu-

¹¹² E4.3.6.7 ³⁴in nu-uh-šim ù HÉ.GAL ³⁵lu e-ri-ši-na-ti ³⁶šu-ba-at ne-eh-tim ³⁷lu u še-ši-ib ši-na-ti, ‘In abundance and plenty I shepherded them. I settled them in peaceful abodes’ (Frayne 1990, 341).

¹¹³ ⁷⁷nam-sipa-ub-^rda[˘]-lím-mu-ba ⁷⁸silim-ma du-rí-šè ak-dè ⁷³re-iu-^rtam[˘] [ša] ki-ib-ra-[at] ar-ba-im ⁷⁴in šu-ul-mi-im ⁷⁵a-na da-ar e-pé-ša-am, ‘to exercise the shepherdship of the four quarters in well-being forever’ (Frayne 1990, 383).

¹¹⁴ ‘He elevated [me to] the shepherdship of Larsa’ (Frayne 1990, 165).

¹¹⁵ ‘Whom (the god Nanna) appointed (for) shepherdship of his nation’ (Frayne 1990, 242).

¹¹⁶ ‘Gave to me, Samsu-iluna, king of his pleasure, the totality of the lands to shepherd’ (Frayne 1990, 381).

¹¹⁷ Enlil-bani (E4.1.10.1001:13-20); Nur-Adad (E4.2.8.7:24-25); Sin-iqišam (E4.2.11.1:1-4); Rim-Sin I (E4.2.14.15:36-37); Hammurabi (E4.3.6.7:34-37); Ammi-ditana (E4.3.9.2:18-25/ [akad.] 19^r-25^r); Takil-ilissu (E4.11.2.1:5-8).

lujący się pasterzami uważali, że swą władzę otrzymali od bóstw w celu sprawowania rządów pomyślnych dla swoich krajów i poddanych.

Zasugerowane wyżej rozumienie terminu *sipa* jako ‘hodowca’, ‘dostarczyciel zwierząt ofiarnych’ jest nierzadko wyobrażane na starobabilońskich pieczęciach cylindrycznych, ukazujących sceny rytualne właśnie z tym motywem. Co istotne, postaci wręczające zwierzę dość łatwo dają się zidentyfikować jako królowie, co ostatecznie potwierdza, że tak właśnie ich rolę jako ‘pasterzy’ należy rozumieć (Collon 1986, 37). Warto dodać, że motyw ten jest widoczny na licznych odciskach, datowanych także na czasy władców, którzy sami w swoich inskrypcjach w ten sposób się nie określają, jak np. władcy babilońscy przed Hammurabim (Sabium, Apil-Sin; Blocher 1989, tabl. 70-75). Może to oznaczać, że takie określanie i przedstawianie władcy w ofiacjalnej ideologii było jeszcze częstsze niż sugerują to znane nam teksty.

Rysunek 1. Starobabilońskie przedstawienie władcy wręczającego bóstwu zwierzę ofiarne.

Za Werr 1988, 122 (tablica V, 5 {11.a}).

6. Zakończenie

Jak pokazuje powyższa analiza, tytuł króla określający go jako pasterza stał się bardzo popularny i występował w wielu różnorodnych wariantach w okresie starobabilońskim, co wskazuje też na jego wielkie znaczenie. Potwierdza to fakt, że niektórzy władcy posługiwali się rozbudowanymi wariantami tego tytułu, wyraźnie w celu wyrażenia w unikatowy sposób swojej władzy króla jako pasterza. Znaczenie tytułu, określającego króla w ten sposób, potwierdza także fakt, że w ponad połowie wszystkich inskrypcji rozbudowany tytuł tego typu pojawia się jako pierwszy, na czele listy wszystkich godności przytaczanych w tytulaturze.

Jeśli chodzi o zadania, jakie najczęściej wiązano z tytułem (króla-) pasterza, to zdecydowana większość z nich wskazuje na troskę o świątynię i bóstwo, a nie poddanych. Jako pasterz król dostarcza zwierząt ofiarnych bóstwom i świątyniom dla potrzeb kultowych. Król-pasterz był więc bardziej hodowcą, który miał wyhodować i dostarczyć zwierzęta dla bogów, a nie dbać o nie na stepie, chroniąc je przed niebezpieczeństwami. Dopiero na drugim miejscu troską (króla-) pasterza ma być pomyślność kraju i poddanych. Ciekawostką jest to, że w tym znaczeniu aż cztery warianty tytułu (króla-) pasterza kładą nacisk na zachowanie sprawiedliwości, tj. ładu społecznego.

Można więc powiedzieć, że w tytulaturze królewskiej okresu starobabilońskiego mamy do czynienia z dwoma różnymi znaczeniami pojęcia (króla-) pasterza. Pierwsze z nich odnosiło się do służby bogów, odpowiedzialnego za dostarczanie zwierząt ofiarnych do świątyni i tutaj król był odpowiedzialny za hodowlę zwierząt w tym celu. Był on w efekcie bardziej hodowcą niż pasterzem. Drugie zdecydowanie rzadziej występujące znaczenie pojęcia (króla-) pasterza odnosi się do dbałości o pomyślność kraju i poddanych i jedynie w tym przypadku był on związany ze światem ludzi. Co ciekawe, to rozumienie tytułu króla jako pasterza stopniowo staje się popularniejsze i poczynając od poł. II tys. przed Chr., będzie ono dominujące dla całej kultury Mezopotamii.

Bibliografia

- Anagnostou-Laotides, Eva. 2017. *In the Garden of the Gods. Models of Kingship from the Sumerians to the Seleucids*. New York: Routledge.
- Averbeck, Richard, i Benjamin Studevent-Hickman, Piotr Michalowski. 2006. „Late Third Millennium BCE Sumerian Texts.” W *The Ancient Near East. Historical Sources in Translation*. Red. Mark Chavalas, 45-87. Malden: Wiley.
- Black, Jeremy, i Graham Cunningham, Eleonor Robson, Gabor Zólyomi. 2004. *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford: Oxford University Press.
- Braun-Holzinger, Eva, A. 2007. *Das Herrscherbild in Mesopotamien und Elam. Spätes 4 bis frühes 2. Jt. V. Chr. (AOAT 342)*. Münster: Ugarit-Verlag.
- Blocher, Felix. 1989. *Siegelabrollungen auf frühaltbabylonischen Tontafeln im British Museum. Ein Katalog mit einem Vorwort von T.C.Mitchell*. München: Profil-Verlag.
- Charpin, Dominique. 2004. „Histoire Politique du Proche-Orient Amorrite (2002-1595).” W *Mesopotamien. Die altbabylonische Zeit (Orbis Biblicus et Orientalis 160/4)*. Red. Dominique Charpin, Dietz O. Edzard, Marten Stol, 25-384. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht/Fribourg: Academic Press.
- Charpin, Dominique. 2006. „Chroniques Bibliographiques 7. Les Inscriptions Royales Suméto-Akkadiennes d'Époque Paléo-babylonienne.” *Revue d'Assyriologie* 100: 131-160.
- Charpin, Dominique. 2010. *Writing Law and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia*. Chicago: University of Chicago Press.
- Charpin, Dominique. 2012. *Hammurabi of Babylon*. London: Bloomsbury Publishing.
- Collon, Dominique. 1986. *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals III, Isin-Larsa and the Old Babylonian Periods*. London: BMP.

- Démare-Lafont, Sophie. 2011. „Judicial Decision-making: Judges and Arbitrators.” W *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Red. Karen. Radner, Eleonor. Robson, 335-357. Oxford: Oxford University Press.
- Edzard, Dietz O. 1980-1983. „Königsinschriften. Sumerisch.” W *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*. Tom VI. Berlin: Walter de Gruyter: 59-65
- Edzard, Dietz O. 1997. *Gudea and his Dynasty. Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods*. Tom 3/1. Toronto: University of Toronto Press.
- Fitzgerald, Madeleine A. 2002. „Rulers of Larsa.” Rozprawa doktorska. Yale University.
- Frankfort, Henry. 1978. *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion of Society and Nature*. Chicago: University of Chicago Press.
- Frayne, Douglas. 1990. *The Old Babylonian Period (2003 – 1595 BC). Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods*. Tom 4. Toronto: University of Toronto Press
- Frayne, Douglas. 1997. *Ur III (2112-2004 BC). Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods*. Tom 3/2. Toronto: University of Toronto Press.
- Halloran, John A. 2006. *Sumerian Lexicon. A Dictionary Guide to the Ancient Sumerian Language*. Los Angeles: Logogram Publishing.
- Horsnell, Malcolm J.A. 1999. *Year-Names of the First Dynasty of Babylon*. Tom II. *The Year-Names Reconstructed and Critically Annotated in the Light of their Exemplars*. McMaster: McMaster University Press.
- Kraus, Fritz, R. 1984. *Königliche Verfügungen in altbabylonischer Zeit*. Leiden: Brill.
- Kuhrt, Amelie. 1995. *The Ancient Near East c. 3000 – 330 BC*. Tom I. London: Routledge.
- Lemaire, Andre, red. 2001. *Świat Biblii*. Wrocław: Ossolineum.

- Mikołajczak, Tytus. 2022. „Prawa Lipit-Esztara.” *Czasopismo Prawno-Historyczne* 74 (2): 37-57.
- Novák, Mirko. 2017. „«Herr der Gesamtheit», «Liebling der Götter» und «Guter Hirte». Konzepte des mesopotamischen Königtums und ihre materiellen Manifestationen.” W *Monarchische Herrschaft im Altertum* (Schriften des Historischen Kollegs 94). Red. Stefan Rebenich, 61-82. Oldenburg: De Gruyter.
- Pecha, Lukas. 2018. *The Material and Ideological Base of the Old Babylonian State. History, Economy, and Politics*. Lanham: Lexington Books.
- Pittman, Holly. 2013. „Seals and sealings in the Sumerian World.” W *The Sumerian World*. Red. Harriet Crawford, 319-342. London: Routledge.
- Postgate, John N. 1992. *Early Mesopotamia. Society and Economy at the Dawn of History*. London: Routledge.
- Postgate, John N. 1995. „Royal Ideology and State Administration in Sumer and Akkad.” W *Civilizations of the Ancient Near East*. Red. Jack Sasson, 395-412. New York: Hendrickson Publishers.
- Renger, Johannes. 1980-1983. „Königsinschriften. Akkadisch.” W *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*. Tom VI. Berlin: Walter de Gruyter: 65-77.
- Richardson, Mervyn E.J. 2000. *Hammurabi's Laws. Text, Translation and Glossary*. London: Bloomsbury Publishing.
- Roth, Martha. 1995. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Atlanta: Scholars Press.
- Selz, Gebhard J. 2001. „Guter Hirte, Weiser Fürst.” *Altorientalische Forschungen* 28: 8-39.
- Seux, Marie-Joseph. 1980-83. ‘Königtum’, W *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*. Tom VI. Berlin: Walter de Gruyter: 140-173.
- Sigrist, Marcel. 1990. *Larsa Year Names*. Berrien Springs: Andrews University Press.

- Roberts, Jimmy. J.M., red. 2019. *The Bible and the Ancient Near East. Collected Essays*. Vinona Lake: Eisenbrauns.
- Tyborowski, Witold. 2019. *Prawa Hammurabiego, dīnāt mišarim*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Van de Mieroop, Marc. 2004. *King Hammurabi of Babylon. A Biography*. Malden: John Wiley & Sons.
- Van de Mieroop, Marc. 2007. *A History of the Ancient Near East*. London: Wiley-Blackwell.
- Van Wyk, Koot. 2019. *Corpus of Cuneiform Tablets From Palestine*. Henderson: Louichester Publications.
- Waerzeggers, Caroline. 2011. „The Pious King: Royal Patronage of Temples.” W *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Red. Karen Radner, Eleonor. Robson, 725-751. Oxford: Oxford University Press.
- Winter, Irene.J. 2008. „Touched by the Gods: Visual Evidence for the Divine Status of Rulers in the Ancient Near East.” W *Religion and Powers. Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*. Red. Nicole. Brisch, 75-102. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.
- Werr, Lamia al-Gailani. 1988. *Studies in the Chronology and Regional Style of Old Babylonian Cylinder Seals* (Bibliotheca Mesopotamica 23). Malibu: Undena Publications.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXV

Zeszyt 2

ROCZNIK TEOLOGICZNY

[E-WYDANIE]

Profesorowi Edwardowi Lipińskiemu

WARSZAWA 2023

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ChAT – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

bp prof. ucz. dr hab. Marcin Hintz, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska
Korekta tekstów angielskich – Karen Wasilewska
Skład komputerowy – Jerzy Sojka

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANS [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]
PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.
All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission
and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

eISSN: 2956-5685

Wydano nakładem
Wydawnictwa Naukowego ChAT
ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55
Objętość ark. wyd.: 10,7. Nakład: 100 egz.
Druk: druk-24h.com.pl
ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

SPIS TREŚCI

<i>Dedykacja dla profesora Edwarda Lipińskiego</i>	135
PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Biografia profesora Edwarda Lipińskiego</i>	137
*PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Bibliografia profesora Edwarda Lipińskiego</i>	*7
ARTYKUŁY	
WITOLD TYBOROWSKI, <i>Król jako pasterz w tekstach królewskich okresu starobabilońskiego (XX – XVII w. przed Chr.)</i>	151
JANUSZ LEMAŃSKI, <i>Kuntillet ‘Ajrud – punkt zwrotny w interpretacji historii Izraela i Judy?</i>	187
ŁUKASZA NIESIOŁOWSKI–SPANÒ, SŁAWOMIR POŁOCZEK, KACPER ZIEMBA, <i>Wpływy Bliskiego Wschodu i Hellady na Biblię hebrajską – perspektywa historyczna</i>	199
JAKUB SŁAWIK, <i>The root נאך in the Hebrew Bible in relation to זנה</i>	249
*JAKUB SŁAWIK, <i>Rdzeń נאך w Biblii Hebrajskiej w relacji do זנה</i>	*101
MICHAŁ WOJCIECHOWSKI, <i>Pieśń nad Pieśniami na tle powieści greckich</i> 307	
PAWEŁ FILIPCZAK, <i>Warunki naturalne Zatoki Antiocheńskiej a rozwój historyczny miasta Seleucja Pieria (czasy hellenistyczne i rzymskie)</i>	323
KAMIL BIAŁY, <i>Xiphilinus and the Causes for the Outbreak of the Bar Kokhba Revolt</i>	351
TERESA WOLIŃSKA, <i>Upadek an-Numana ibn al-Munzira (580–602 n.e.), ostatniego władcy al-Hiry</i>	381
DARIUSZ DŁUGOSZ, <i>140-lecie Departamentu Starożytności Bliskowschodnich Muzeum Luwru</i>	431
Wykaz autorów	*157

*Teksty oznaczone gwiazdką zawarte są wyłącznie w E-Wydaniu.

Contents

<i>To Professor Edward Lipiński</i>	135
PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Biography of Professor Edward Lipiński</i>	137
*PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Bibliography of Professor Edward Lipiński</i>	*7
ARTICLES	
WITOLD TYBOROWSKI, <i>The King as Shepherd in the Old Babylonian Royal Inscriptions (20th – 17th cent. BC)</i>	151
JAKUB SLAWIK, <i>The root נאך in the Hebrew Bible in relation to נה</i>	187
*JAKUB SLAWIK, <i>The root נאך in the Hebrew Bible in relation to נה (polish version)</i>	*101
ŁUKASZA NIESIOŁOWSKI–SPANÒ, SŁAWOMIR POLOCZEK, KACPER ZIEMBA, <i>Near Eastern and Greek Influences on the Hebrew Bible – Historical Perspective</i>	199
MICHAŁ WOJCIECHOWSKI, <i>Song of Songs on the Background of Greek Novels</i>	249
JANUSZ LEMAŃSKI, <i>Kuntillet ‘Ajrud – a Turning Point in the Interpretation of the History of Israel and Judah?</i>	307
PAWEŁ FILIPCZAK, <i>Natural conditions of the Bay of Antioch and historical development of the city of Seleucia Pieria (Hellenistic and Roman times)</i>	323
KAMIL BIAŁY, <i>Xiphilinus and the Causes for the Outbreak of the Bar Kokhba Revolt</i>	351
TERESA WOLIŃSKA, <i>The Fall of al-Nu‘mān ibn al-Munḏhir (580–602 CE), the Last Ruler of al-Ḥīra</i>	381
DARIUSZ DŁUGOSZ, <i>140th anniversary of the Department of Middle Eastern Antiquities of the Louvre Museum</i>	431
List of authors	*157

*Texts marked with an asterisk are available only in the E-Edition.

Wykaz autorów

Piotr Briks, piotr.briks@usz.edu.pl, Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego, ul. Krakowska 71-79, 71-017 Szczecin

Witold Tyborowski, tybor@amu.edu.pl, Pracownia Historii Starożytnego Bliskiego Wschodu, Wydział Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań

Janusz Lemański, janusz.lemański@usz.edu.pl, Instytut Nauk Teologicznych Uniwersytetu Szczecińskiego, ul. Pawła VI nr 2, 71-459 Szczecin

Łukasz Niesiołowski–Spanò, l.niesiolowski@uw.edu.pl, Krakowskie Przedmieście 26/28 00-927 Warszawa

Sławomir Poloczek, slawomir-poloczek@wp.pl, Krakowskie Przedmieście 26/28 00-927 Warszawa

Kacper Ziemia, kaz@teol.ku.dk, Karen Blixen Plads 16, 2300 Copenhagen S, Denmark

Jakub Sławik, j.slawik@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Michał Wojciechowski, m.wojciechowski@uwm.edu.pl, Liliowa 49, 11-041 Olsztyn

Paweł Filipczak, pawel.filipczak@uni.lodz.pl, Katedra Historii Bizancjum, Uniwersytet Łódzki, ul. Kamińskiego 27a, 90-219 Łódź

Kamil Biały, bialykamil89@gmail.com, Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego, Krakowska 71/79, 71-017 Szczecin

Teresa Wolińska, teresa.wolinska@filhist.uni.lodz.pl, Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego, ul. A. Kamińskiego 27A; 90-219 Łódź

Dariusz Długosz, dariusz.dlugosz@louvre.fr; Musée du Louvre 75058 Paris 01 (France)